

GERUNDIOA EUSKERAZ

Manuel LEKUONA

Gauza jakiña da, erderazko Jerundioak eta Jerundiboak (*diciendo, saltando* etab.) euskeraz, besteak beste, atzizki sufijo batzuen bidez egiten dirala:

- 1) *-ta* atzizkia;
- 2) *-ik* atzizkia;
- 3) *-z* atzizkia;
- 4) *-la* atzizkia;
- 5) *-ten, -tzen* atzizkia.

Ipiñi ditzagun adibide batzuek:

- 1) «Ori esanDA, joan egin zan»;
- 2) «Guztiok negarrez utziRIK joan zan»;
- 3) «Danborra joAZ, umore ona banatzen dijoaz»;
- 4) «Aita bizi zaLA, il zan semea»;
- 5) «Ari da ikasTEN».

Bost oietatik irugarrena, -Z, jorratuko degu gaur guk emen, orain berriro ikusi degu kritika batengatik.

*
* *
*

-Z ATZIZTIA

Euskaltzaindiko Jaun batek, Euskaltzaindian aurkeztu duan txosten batean, -Z atzizki au aztertzen du; eta, «Meza Santua» deritzan Liburuxkan, atzizkia, amar-amabi aldiz, gaizki dagola dio garbi-garbi.

Orra nola dion:

«Apaizak, erriari begira, besoak zabalduAZ, agur egiten dio»; «besoak zabalduZ bear luke» dio berak.

«Egin bearrak ez egiñEZ; au ongi dago».

«Eskabide bakoitzari erriak erantzunAZ. ErantzunEZ bear zukean».
 «Eriotza ezereztuAZ. Eriotza ezereztuZ idatzi bear zitekean».
 «Zure Espiritua ixuriAZ; gaizki dago... Espiritua ixuriZ...».
 «Ogia artu eta eskerrak emanAZ, zatitu zuan... esanAZ. Bietan gaizki; emanEZ eta esanEZ bear luke».
 «Eskerrak eman AZ...esanAZ. Berriz ere bi aldiz gaizki».
 «Zure Semearen eriotza eta Piztuera gogoratuAZ; gaizki».
 «Zuri eskerrak emanAZ. Gaizki».
 «Salbatzalleak agindu ta erakutsiari jarraituZ. Ongi».
 «Elkarrentzat argi ta bero izanAZ. Gaizki».
 Olaxe.

*
* *
*

Euskaltzaindiko Jaunaren iritzian, beraz, gaizki dago, jerundioetarako -Z atzizkia, -AZ egitea; beti ta beti -Z soil-soillik izan bear du (*zabalduZ*, *ezereztuZ*) edo-ta aldian bein -(e)Z: (*esanEZ*, *emanEZ*).

Gure Jaun orrek ez digu esaten, zer arrazoibide duan, bere iritz ortarako. Ba dirudi, oituraren arrazoibiderik ez baño, lojikarenak, analogiarenak, areago gogoan dituala. «Meza Santua» deritzan liburuxkan ikusi du nunbait, lojikaren kontra, batzutan -Z soilik erabiltzen dala, eta bestetan -AZ («naastean» dio berak, eta «bereiztapenik egiteke»); eta ez du pentsatu, guzt ori oitura-kontua izan litekeanik (oitura, Izkuntzaren Lege nagusi-nagusia alegia); ez du pentsatu, oiturari buruzko inkesta ta azterketa on batek ondoren ontara eraman gindezazkeanik: euskandunen beraen oitura orokarr olaxe dala, alegia: batzutan (ez dakigu zergatik) -Z soil-soillik egitea, eta best batzutan (ez dakigu zergatik, izango dan arren or «zergati» ezkuturen bai AZ....

OITURAREN LEGEA, LEGE NAGUSI

Guk, estadistika-modura, inkesta-saio bat egiña daukagu gai oni buru: Gipuzkoa'ko idazle errikoi-errikoi batzuen artean: Errenteria'ko Xenpelar'e eta Zaldibia'ko Iztueta'ren artean. Eta gure Inkestak, ondoren ontara ekar gaitu: bat-bezain-beste, bi formak erabiltzen dituztela; eta ez berdiz berdiñean, -AZ formak zerbait bentaja daramala baizik: bi edo iru -AZ, -Z soil bakar baten kontra: ain xuxen, gauza, Meza Santua deritzan liburuxka azaltzen dan neurri beretsoan.

Xenpelar'ek ola egiten du; Iztueta'k ola egiten du; eta Iztueta'k, e bertsotan ari danean bakarrik, baita itz-lauz ari danean ere; bere «Guipuzcoaco Condaira»n, adibidez.

*
* *
*

Xenpelar'engan («Auspoa» eren bilduman) guk aurkitu ditugun jerundioak, auetxek dira:

- 138'gn orrialdean: «egin dek etxe berriya / zurrupatubAZ erriya»;
- 196'gn or.: «elkar botiAZ dijoaz / jendia igesi»;
- 196'gn or.: «jendia ezin eskapatuZ»;
- 328'gn or.: «akordatuAZ gu»;
- 345'gn or.: «asko onela ekusten dira, esanEZ»;
- 352'gn or.: «ondo esanAZ»;
- 361'gn or.: «mantxa guziyak kenduAZ».

Ageri danez, Xenpelar jatorraren neurria, zazpitatik bi, -Z da; eta zazpitatik bost, -AZ.

Gauza bera, eta neurri berean gertatzen bait zaigu Iztueta'rekin ere.

Ikus «Obras inéditas de Iztueta» deritzan liburuan gauza nola datorren:

- 58'gn or.: «AzalduAZ».
- 61'gn or.: «Ecin arquiteZ».
- 92'gn or.: «EsanAZ».
- 99'gn or.: «EguiñAZ».

Ageri danez, beti ere bi formak, eta neurri berean.

*
* *
*

Iztueta beraren «Condaira»ri gagozkiola, berriz, orra ikusten dana: liburuak bosteun orri-alde ditu iragoak; eta bosteunetatik, guk eun bat suntu ditugu, jakingarri bezela: IX Kapitulutik XIX kapitulora (277-375'gn orrialde arte). Eta, bertsoetan bezelatsa, Kondairako prosan ere, -Z soillez jerundio tarako naiko atzendua arkitu degu gure Iztueta; eta bertsoetako neurri berean arkitu ere: ogeitaseitatik bost -Z soildun, alegia, eta ogeitaseitatik ogeitabat -AZ'dun. Ikus:

- 278'gn or.: «quenduAZ».
- 279'gn or.: «gordeZ, irabaziAZ».
- 281'gn or.: «ugarituAZ».
- 301'gn or.: «ausiZ».
- 304'gn or.: «egiñaZ».
- 314'gn or.: «ecin asmatuZ».
- 322'gn or.: «jarraituaZ».
- 330'gn or.: «ifiñiAZ».
- 331'gn or.: «etsiZ».
- 335'gn or.: «disparatuAZ».
- 336'gn or.: «alderatuAZ».
- 338'gn or.: «autsiAZ».
- 340'gn or.: «urrituAZ, aurreratuAZ, epaquiAZ».
- 341'gn or.: «illaZ».
- 345'gn or.: «illaz».

- 350'gn or.: «asmatuZ, leunduAZ».
 352'gn or.: «irretuaZ».
 355'gn or.: «peleatuaZ».
 358'gn or.: «garaituAZ, puscatuAZ eta illAZ».
 363'gn or.: «zanpatuAZ».

Guzti orrek au esan nai bait du: gipuzkoeraz bi formak, legezko forma jatorrak dirala, eta neurri ortaraño jatorrak. Eta gauza ola izanik, forma -AZ gaizki dagonik ez dala errez esaten.

GUIPUZKOA ERDI-BIDEAN

Euskatzaindiko Jaunaren kritika, Guipuzkoerazko «Meza Santua» deritzan luburuari dagokio; eta orregatik auzi onetan testigu guipuzkoarrak bakarrik ekarri ditugu (Xempelar eta Iztueta). Eta ikusi degu, ikusi, bi testigu gipuzkoar oiek, «Meza Santuak» bezelatsu erabiltzen dutela -Z jerundio-atzizki ori: batzutan, gutxitan, -Z soillik; geinetan, -AZ.

Zer gertatzen da, ordea, beste euskalkietako Idazleekin? nola egiten dute jerundio ori ifarraldekoak (Axular'ek, adibidez, eta Dechepare'k)?

Itz bitan, ifarraldekoak -Z soillaren alderago azaltzen zaitzkigu; eta kontrara, bizkaitarrak, -AZ' en alderago. Guipuzkoarrok, berriz, bion erdian, -Z soillaren baño -AZ' en alderatxeago.

*
* * *

Ikus dezagun Dechepare. Oso jerundio gutxi arkitzen dizkiogu bere «Linguae Vasconum primitiae» deritzan bertso-liburuan; lautxoren bat bakarrik, eta danok -Z soillezkoak. Ara: (Ikus «Ediciones EDILI»):

- 82'gn or.: «Ezin benturatuZ».
 86'gn or.: «Zurekin ezin bathuZ».
 122'gn or.: «Gaitz sofrituZ».
 124'gn or.: «DesiratuZ».

Lau eredu oiez beste jerundiorik ez du Dechepare'k; eta, ageri denez, laurak -Z soildunak.

Ikustagun Axular. Bere «Gero» liburu ederretik, guk berrogeitamar orrialde bakarrik aztertuko dizkiogu; eta ikusiko degu zenbat erabiltzen dituan -Z formazko, eta zenbat -AZ formazko (biok erabiltzen bait ditu, Dechepare'k ez bezela). Ikus: («Gero» 1954'gn urteko argitalmena)

- 3'gn or.: «TiratuZ eta edozkiZ».
 6'gn or.: «Erantzute eginEZ».
 11'gn or.: «TrabailatuZ».
 31'gn or.: «AldatuAZ...beti aldatuAZ eta mutatuAZ».

47'gn or.: «Bekatu eginAZ eta bekatuan egonAZ; ihes eginAZ eta urrunduzAZ».

43'gn or.: «LuzatuZ».

34'gn or.: «IkusiZ».

28'gn or.: «PrometatuZ».

23'gn or.: «Ezin etenduZ, ezin partituZ...ezin deliberatuZ».

Berrogeitamar orrialdetan amazapi jerundio; eta amazapitatik zazpi AZ formazkoak; eta amar, -Z soillezkoak.

Axular'ek berak ere, beraz, «bat-bezain-beste» erabiltzen ditu bi formak: areago -Z soillezkoak.

*
* * *

Ikustagun orain bizkaitarren ariera gai ontan.

Bi idazle ikusiko ditugu, biok naiko jatorrak: Mogel eta Prai Bartolome: Mogel, bizkaitar gipuzko-mugakoa, eibartarra; eta Prai Bartolome, Bizkai-barrukoa.

Ikus ditzagun.

Mogel, «Peru Abarka»n (Elosua Argitaldaria):

Erabiltzen dituan jerundio guztiak -AZ formazkoak ditu; guk, eredu bezela, lau auek aukeratu dizkiogu erreskadan:

43'gn or.: «Bizarra quendubAZ».

45'gn or.: «AguindubAZ».

46'gn or.: «Min emonAZ eta ateriAZ».

Prai Bartolome'k lasai-antzean erabiltzen ditu jerundio-formak; eta danak, ez -AZ forman bakarrik, oraindik osotuago, -AGAZ forman baizik.

Ikus «Jaungoicuaren amar Aguindubeetaco...icasiquizunac» (Iruñean-1816):

5'gn or.: «Ondo icasijaGAZ».

7'gn or.: «LagundubAGAZ».

9'gn or.: «Dotrinia icasijAGAZ».

12'gn or.: «EsanAGAZ».

15'gn or.: «Gaisqui eguinAGAZ».

16'gn or.: «Aituten emonAGAZ».

107'gn or.: «Gauza bat aguindubAGAZ...eragotzijAGAZ».

" " ": «Oracinoe eginAGAZ».

" " ": «Sarri esanAGAZ».

" " ": «AlabaubAGAZ».

Neurri beretsuan egiten du baita Betolaza'ren «Dotrina»k ere.

Ikus: (Mitxelena'ren argitalmena, «Amigos del País» en Boletínean):

19'gn or.: «Meza enzunaCAZ..Jaungoicoen berbea enzunACAZ..bularretan golpe emonACAZ».

*
* * *

Berriz ere gauza oso argi azaltzen da. Bi formak erabiltzen dirala EuskalERRI guziaren Geografian; biak gauza bat-bederaren bi «variante» bezela. Zubero-aldean beti -Z soilla; Laburdi-aldean, geiengan -Z,aldian bein AZ; Guipuzkoan, bat-bezain; beste, berdintsu, -AZ apur bat geiago; Bizkaian, Guipuzkoako muga, beti -AZ; Bizkai-Bizkaian, berriz, ez -AZ bakarrik, AGAZ....

Gauzak orrela dirala, ez bait liteke esan, jerundio jatorra -Z soilla bakarrik danik, -AZ gaizki dagonik.

*
* * *

ESTETIKA-KONTU ZERBAIT

Leentxuago esanik daukagu, gai ontan, batzutan -Z soillik eta bestetan AZ egiteko, arrazoiren bat izan litekeala. Eta, izan ere, bein baño geiagotan egon izan naiz ni nere baitan pentsatzen, eufoni-arrazoiren bat tarte ortan ibiltzen ez ote dan, eufoni-arrazoiren bat, estetika-arrazoiren bat; ots konturen bat, bear bada, edo-ta (naiz itz-neurtuzko, naiz itz lauzko) ritmo-konturen bat. Ez beintzat semantika-konturik ezer, Prosodia-kontuzko zerbait baizik...

Dana dala, bein batean, orain urte batzuek dirala, alako topadizu bat eginda, gauza orrixe buruzko bere iritzia galdetu nion gure Baserri'ri; eta berak ere erantzun bera eman zidan: bere ustez, gauza ori ots-kontuzko zerbait zala, belarri-kontuzkoa; batzutan belarrirako -AZ obeto etortzen, alegia, eta bestetan, -Z soilla obeto...

*
* * *

Orain, ordea, gauza ori pixka bat sakondu nai izan ezker, ots-kontuaren ariari jarraikiaz, aditzaren bukaerari begiratu bearko genioke, besteak beste, bukaera orri -Z soilla, ala -AZ erastea egokiago ditoken ikusteko. Eta, gai ortan gauza jakina da, aditzaren bukaera oiek era askotakoak arkitzen ditugula: dala -tu, adibidez «ederTU»; dala -n, adibidez «jaN», «edaN», «egoN», «esaN»; dala -i, adibidez «ikusI», «ibillI», «erorI»; dala -a, adibidez «bota», «a-terA»; dala -e, adibidez «betE»; dala -o, adibidez, «jO», «erasO»; dala -l, adibidez «iL».

Eta, ez dakigun arren, gure auzi ontan arrazoi oiek beti-beti kontuan eukitzen diran ala ez, au da gai ontan egia: iñoren belarriri ez liokela on aundirik egingo, «jo» aditzaren jerundioa egiterakoan «joZ» esateak, «joAZ» baizik... kantak dion bezela

«kalerik-kale, danborra joAZ
umore ona banatzen dijoaz»;

eta berdin «bota» aditzarekin ere, iñork ez duala «botaz» esango, «boteAZ» baizik; eta berdin baita «atera» aditzarekin ere, «ateraZ» ez baño «atereAZ» obeto baizik...Bañan beti ere zerbait eufoni-kontu bezela, zerbait egoki-kontu.

Nolanai, beintzat, dirudianez, semantika-konturik ez (forma batek gauza bat esan nai, alegia, eta besteak beste bat; beti gauza bera baizik); gauza bera esan nai duten bi «variante» dirala, alegia...

ITZ BITAN

Jerundioa euskeraz -Z atzizkiaren bidez egiten dala esan degu: -Z atzizkia aditzari erantsiaz; -Z atzizki, benetan aberats ori.

Atzizki ori izenari ere erasten zaio, zerbait «modal-instrumental» adierazteko; eta izenari erasten zaionean, -Z soillaren forman erasten zaio. Ikus «Meza Santuan», «biotzeZ», «egiteZ», «bideZ», «aintzaZ», «bitarteZ», «biotz bateZ», «gogoZ», «PiztueraZ», «guztiZ»...

Bañan, jerundio bat egiteko, izenari ez baño aditzari erasten zaionean, Euskeraren oiturak tratu berezi bat emanen dio atzizki bitxi orri: batzutan -Z soillaren forman erasten dio, eta bestetan -AZ forman: «jarraituZ», «gogoratuAZ». Lojikaren kontra, bañan oitura orokar-orokar baten aginduz: Izkuntzaren Lege jatorra dan oituraren aginduz. Bat-bezain-beste.

Gauzak ola dira. Itxuraz lojikaren kontra; bañan ola. Eta ondo. Izkuntza-gaietan, erromatarren Oratio'k zion bezela, oiturak agintzen bait du.